

ўжываемых канструкцый, якія ў працэсе развіцця літаратурнай мовы былі выцеснены з ужытку іншымі канструкцыямі, але, тым не менш, захаваліся ў прэцэдэнтных тэкстах і, нягледзячы на ўстарэлы характар, працягваюць заставацца нацыянальна адметнымі, што дае падставу адносіць іх да ядра нацыянальна-маркіраваных ідыяматычных сродкаў беларускай мовы.

Літаратура

1. Карский Е.Ф. Очерки синтаксиса белорусского языка // Карский Е.Ф. Белорусы: В 3 т. Т. 2, кн. 2. Язык белорусского народа. Минск, 2006. С. 301-491.

Гардзей Н. М. (Гродна)

ПРАБЛЕМЫ МАРФАНАЛОГІІ Ў ДЫСЕРТАЦЫЙНЫХ ДАСЛЕДАВАННЯХ ПА БЕЛАРУСКАМУ МОВАЗНАЎСТВУ (канец 80-х – пачатак 90-х гадоў ХХ ст.)

Адным з першых даследаванняў марфаналогіі беларускай мовы, якое планавалася, але, на жаль, не здзейснілася як кваліфікацыйная работа на атрыманне ступені кандыдата філалагічных навук, было даследаванне аспіранта Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа АН БССР У.І. Марозава (навуковы кіраўнік - д.ф.н. А.І. Падлужны). Яго артыкул “Беглыя галосныя ў іменным словазмяненні і словаўтварэнні” (1982) [4] паводле прадстаўленай ў ім марфаналагічнай інтэрпрэтацыі беглых галосных у аснове назоўнікаў сучаснай беларускай мовы да гэтага часу захоўвае актуальнасць у айчынай беларусістыцы. Як адзначае Дз. Уорт, “...чаргаванні галоснай з нулём... з’яўляюцца сур’ёзнай праблемай для даследчыкаў розных навуковых школ” [1, с. 96]. У.І. Марозаў першым у айчынай беларусістыцы паспрабаваў “вызначыць некаторыя заканамернасці і марфалагічныя ўмовы” [4, с. 100] чаргавання галоснай з нулём у субстантыўных парадыгмах. Заслугай аўтара можна лічыць устанаўленне заканамернасцей рэалізацыі беглай галоснай у сувязі з фактарам акцэнтацыі субстантыва. Напрыклад, у назоўніках мужчынскага роду з асновай на **-ол** чаргаванне **о → ɐ** адбываецца, калі гэта назоўнік акцэнтнага тыпу В: *арóл* - *арлá*, *асёл* - *аслá*, і не адбываецца, калі гэта назоўнік акцэнтнага тыпу А: *атóл* - *атóлу*, *анёл* - *анёлу*; у назоўніках жа з асновай на **-ал’** выяўляецца супрацьлеглая тэндэнцыя, а іменна, бегласць галоснай назіраецца ў словах акцэнтнага тыпу А: *ды’шаль* - *ды’шля*, *гáндаль* - *гáндлю* і не назіраецца ў словах акцэнтнага тыпу В: *кава́ль* - *каваля’*, *меда́ль* - *медаля’* [4, с. 102]. Такім чынам, даследаванне У.І. Марозава стварала

падставу для фармулёўкі правілаў сінтэзу словаформ ускосных склонаў назоўнікаў мужчынскага роду, у якіх дыэрэза галоснай не з’яўляецца пазіцыйна абумоўленай, г.зн. яе нельга растлумачыць уплывам той ці іншай флексіі, параўн.: *кацёл* - *катла́* і *касцёл* - *касцёла*, *бу́таль* - *бу́тля* і *катáль* - *каталя́*.

За перыяд з 1987 па 1992 год у Беларусі былі абаронены чатыры кандыдацкія дысертацыі па марфаналагічнай праблематыцы.

Навуковая навізна даследавання Н.М. Гардзея “Морфонология служебных частей речи и наречия в белорусском и русском языках” (1987) [2] (навуковы кіраўнік – д.ф.н. А.І. Падлужны), выкананага паводле праграмы М.С. Трубяцкога ў рэчышчы граматыкі аналітычнага тыпу, заключалася перш за ўсё ў сістэматызаваным лінгвістычным апісанні марфаналогіі службовых часцін мовы і адвербіяльнага словаўтварэння ў сучаснай беларускай мове. Закладзеная ў аснову даследавання тэорыя Маскоўскай фаналагічнай школы патрабавала адпаведнага прадстаўлення фанемнага субстрату марфем (і морфаў) беларускай мовы. Такое прадстаўленне было дасягнута з дапамогай марфанематычнай транскрыпцыі, у якой найменшыя гукавыя адзінкі перадаюцца з вызваленнем усіх іх пазіцыйна абумоўленых якасцей і якая, як вядома, істотна разыходзіцца з графічным (арфаграфічным) прадстаўленнем марфем беларускай мовы, што, наадварот, фіксуе шматлікія выпадкі пазіцыйна абумоўленага вар’іравання фанем. Так, напрыклад, на ўзроўні арфаграфіі ў структуры прыслоўяў *бага́та*, *даўно́*, *лі́шне* выдзяляюцца суфіксы *-а*, *-о*, *-е*, на фаналагічным жа ўзроўні – толькі суфікс *-|o|*. Зразумела, што падобныя разыходжанні патрабавалі як прымянення спецыяльных працэдур ідэнтыфікацыі фанем і марфем сучаснай беларускай мовы, так і абгрунтавання некаторых прыватных фаналагічных і марфалагічных рашэнняў. Яшчэ адзін істотны аспект работы Н.М. Гардзея – тыпалагічны. Фактычна, гэта было першае даследаванне па супастаўляльнай марфаналогіі ў айчынным мовазнаўстве.

Даследаванне Т.У. Коласавай “Морфонологические явления и их роль в словообразовательной системе современного английского языка (на материале суффиксальных производных неисконного происхождения)” (1990) [3] (навуковы кіраўнік – к.ф.н. Ю.Г. Панкрац), было выканана ў адпаведнасці з функцыяльна-дынамічнай канцэпцыяй прадстаўлення марфаналагічных з’яў. У беларускай лінгвістыцы дысертацыйная праца Т.У. Коласавай да гэтага часу не мае аналагаў паводле спосабу інтэрпрэтацыі марфаналагічных фактаў і значнасці вынікаў як для тэорыі марфаналогіі і практыкі марфаналагічнага апісання, так і для агульнага мовазнаўства.

Навуковая навізна работы Т.У. Коласавай заключаецца ў верыфікацыі дзвюх гіпотэз адносна функцыянавання марфаналагічных з’яў у сферы дэрывацыі: 1) марфаналагічныя сродкі ўдзельнічаюць у маркіраванні напрамку вытворнасці, 2) у сістэме аддзеяслоўнага словаўтварэння марфаналагічныя характарыстыкі вытворных слоў выконваюць класіфікуючую функцыю.

У сувязі з верыфікацыяй першай гіпотэзы ў дысертацыі Т.У. Коласавай значная ўвага надаецца актуальнай марфаналагічнай праблеме – праблеме так званых “адваротных” чаргаванняў, г.зн. такіх чаргаванняў, напрамак якіх супрацьлеглы альтэрнацыям, характэрным для данай марфаналагічнай сістэмы, напрыклад: англ. *to permit* – *permissive*, але *romance* – *romantic*, параўн. белар. *плакаць* – *плач*, але *крычаць* – *крык*. Прычынай узнікнення адваротных альтэрнацый з’яўляецца, як сцвярджае аўтар, устанаўленне новых семантычных сувязей паміж аднакаранёвымі словамі ў лексічнай сістэме мовы, якое адбываецца ў тым выпадку, калі сэнсавыя адносіны паміж лексічнымі адзінкамі перастаюць адпавядаць тым дэрывацыйным адносінам, якія характарызуюць сінхронныя словаўтваральныя працэсы. У сітуацыі “канфлікту” паміж зыходнай матывацыяй і сінхроннай дэрывацыяй “адваротныя” чаргаванні выконваюць двайную функцыю: з аднаго боку, яны маркіруюць сінхронны дэрывацыйны працэс, які адбываецца паводле пэўнай мадэлі, з другога боку – сігналізуюць аб змяненні напрамку матывацыі ў параўнанні з зыходным, інакш кажучы, з’яўляюцца маркёрамі дынамікі словаўтваральных адносін у слоўніку той ці іншай мовы [3, с. 14-15].

Гіпотэза аб тым, што ў сістэме мовы марфаналагічныя з’явы выконваюць класіфікуючую функцыю, пацвярджалася ў дысертацыі Т.У. Коласавай некалькімі фактамі англійскага словаўтварэння. Адзін з гэтых фактаў стаў адначасова і фактам дэманстрацыі семантыкаграматычнай абумоўленасці марфаналагічных з’яў. У рабоце Т.У. Коласавай даказана, што ў англійскай мове толькі дзеясловы са значэннем *абмежаванага дзеяння* маюць марфаналагічна адзначаныя ад’ектыўныя дэрываты, напрыклад: *to explain* → *explanatory*, *to submit* → *submissive*, у той час як дзеясловы са значэннем *неабмежаванага дзеяння* ўтвараюць прыметнікі без мадыфікацый утваральнай асновы. Гэта значыць, што марфаналагічная маркіраванасць / немаркіраванасць аддзеяслоўных ад’ектыўных дэрыватаў з’яўляецца тым фармальным сродкам, які дыферэнцыруе зыходныя дзеясловы паводле асаблівасцей граматычнай семантыкі [3, с. 18-20].

Дысертацыйная праца В.П. Русак “Морфонология глагола в белорусском языке” (1990) [6] (навуковы кіраўнік – д.ф.н. А.І.

Падлужны) з’явілася першай спробай сістэматызацыі і грунтоўнага апісання марфаналагічных асаблівасцей беларускага дзеяслова. Паводле тэарэтычных падстаў даследаванне В.П. Русак было зарыентавана на акадэмічныя традыцыі расійскага мовазнаўства – “Русскую грамматику”-80. Тым не менш, у рабоце разглядаліся і дыскусійныя пытанні сучаснай марфаналогіі з вызначэннем аўтарскай пазіцыі па кожным з іх. Сярод такіх пытанняў было і адно з найважнейшых у марфаналагічным даследаванні парадэгматыкі і словаўтварэння – пытанне аб зыходнай форме марфемы, адказам на якое фактычна прадвызначаецца выбар напрамку альтэрніравання. Як адзначае сама В.П. Русак, у яе дысертацыі было “прынята найбольш простае рашэнне: лічыць асноўным варыянтам марфемы той морф, які прадстаўлены ў слоўнікавай форме слова...” [6, с. 15]. Такое рашэнне, канешне ж, дапушчальнае. Аднак заўважым, што ў даследаванні марфаналогіі іменна славянскага дзеяслова, ў тым ліку беларускага, гэта рашэнне прыводзіць часам да супярэчлівых марфаналагічных інтэрпрэтацый, напрыклад, прымушае даследчыка разглядаць у якасці зыходных такія словаформы, як *вѣсці*, *клѣсці*, *валачы’*, *пячы’* і пад., якія самі відавочна з’яўляюцца вынікам марфаналагічных мадыфікацый, прычым такіх, што заканчваюцца фузіяй на стыку асновы і інфінітыўнага суфікса.

У дысертацыі В.П. Русак былі прапанаваны тры марфаналагічныя класіфікацыі: 1) класіфікацыя альтэрнацыйных радоў, што рэалізуюцца ў дзеяслоўных парадэгмах, паводле іх фанемнага субстрату; 2) класіфікацыя дзеяслоўных парадэгм паводле рэалізацыі ў іх словаформах членаў альтэрнацыйных радоў; 3) класіфікацыя дзеясловаў паводле фармальнай суаднесенасці іх формаўтваральных асноў. Адпаведна апошняй класіфікацыі ўсе дзеясловы беларускай мовы былі размеркаваны даследчыцай па сямі марфаналагічных класах. Нагадаем, што ў традыцыйнай класіфікацыі дзеясловаў па класах словазмянення выдзяляюцца 4 прадуктыўныя і 11 непрадуктыўных класаў. Класіфікацыя, прапанаваная В.П. Русак, адрозніваецца ад традыцыйнай класіфікацыі дзеясловаў па класах словазмянення тым, што ў яе падставу быў пакладзены выключна марфаналагічны крытэры – фармальная мадыфікацыя асновы цяперашняга часу ў параўнанні з асновай інфінітыва. Іншыя ж падставы выдзялення словазменных класаў дзеяслова – а іменна, сістэма флексій ў дзеяслоўнай парадэгме (тып спражэння), словаўтваральныя характарыстыкі дзеяслоўных лексем – не прымаліся пад увагу. Такі погляд на дзеяслоўную парадэгматыку, вызваленую ад марфалагічных і словаўтваральных параметраў, дазволіў В.П. Русак сфармуляваць некалькі важных вывадаў, якімі пацвярджаецца сістэмная ўпарадкаванасць у выкарыстанні

марфаналагічных сродкаў беларускай мовы. Неабходна, аднак, заўважыць, што інтэрпрэтацыя некаторых марфаналагічных працэсаў, прапанаваная В.П. Русак, не з’яўлялася бяспрэчнай, ва ўсякім выпадку, яна не супадала з інтэрпрэтацыяй аналагічных марфаналагічных з’яў у рускай мове, прадстаўленай у “Русской грамматике”-80. Параўн.:

- паводле В.П. Русак: 1) *бі-ць* – *бј-уць*: чаргаванне *і ~ ј*; 2) *прыня-ць* – *прим-уць*: чаргаванне *ня ~ м*; 3) *жа-ць* – *жн-уць*: чаргаванне *а ~ н*;

- паводле “Русской грамматике”-80: 1) *би-л-а* – *бј-ут*: нарашчэнне асновы цяперашняга часу за кошт фіналі *ј* і чаргаванне ў корані *і ~ нуль*; 2) *приня-л-а* – *прим-ут*: нарашчэнне асновы цяперашняга часу за кошт фіналі *м* і чаргаванне *а – і* з папярэднім чаргаваннем *н’ – нуль* і сумяшчэннем прэфіксальнага і каранёвага морфаў; 3) *жа-л-а* – *жн-ут*: нарашчэнне асновы цяперашняга часу за кошт фіналі *н* і адначасовае чаргаванне *а – нуль*.

Прынятыя марфаналагічныя рашэнні ў рабоце В.П. Русак ніяк не аргументаваліся, што, канешне, паўплывала і на ступень абгрунтаванасці прапанаваных ёю марфаналагічных групак.

У 1992 годзе у Беларусі была абаронена першая і пакуль што адзіная дысертацыя па дыяхранічнай марфаналогіі – “Морфонологический статус фонемы [х] и ее альтернантов в древнерусском и современном русском языке” А.А. Пацехінай [5] (навуковы кіраўнік – д.ф.н. М.Г. Булахаў). Актуальнасць гэтай работы для беларускага мовазнаўства прадвызначаецца наступнымі фактарамі. Па-першае, на прыкладзе даследавання эвалюцыі чаргаванняў *х → ш* і *х → с* у сістэме словазмянення і словаўтварэння праславянскай, старажытнарускай і рускай моў А.А. Пацехіна прадэманстравала метадыку дыяхранічнага аналізу марфаналагічных з’яў. Па-другое, у рабоце А.А. Пацехінай была наглядна прадстаўлена кантэкставая абумоўленасць мадыфікацый марфем з фанемай *х* у фінальнай частцы, а таксама выяўлены розназроўневыя сістэмныя фактары гэтых мадыфікацый і іх функцыя. У гэтым даследаванні пацвердзілася таксама адно з асноўных палажэнняў сучаснай марфаналогіі аб тым, што марфаналагічна рэлевантнымі, г.зн. такімі, якія вызначаюць наяўнасць/адсутнасць або характар чаргавання, могуць быць не толькі фаналагічныя і граматычныя прыметы асноў (марфем), але і іх лексічныя, семантычныя і нават стылістычныя характарыстыкі. У гэтым аспекце цікавымі здаюцца палажэнні дысертацыі аб ролі запазычанняў у ліквідацыі чаргавання *х → с’* як дадатковага сродку выражэння склонавых значэнняў у сістэме словазмянення назоўніка ў рускай мове [5, с. 6] і аб чаргаванні *х → ш* як маркёры суфіксальнай канатацыі ў субстантыўных дэрыватах. У сувязі з апошнім палажэннем даследчыца

адзначае, што большасць субстантыўных утварэнняў з суфіксам *-Vx-* у рускай мове былі пеератывамі, г.зн. выяўлялі адмоўную канатацыю, напрыклад: *молодуха, резвуха, сивуха, частуха, повариха, дураха, побираха, растеряха* і інш. Аднак калі да падобных асноў далучаўся дэмінітуўны суфікс *-к-* (гіст. *-ьк-*), адмоўная канатацыя назоўніка памяншалася і пры гэтым у аснове вытворнага слова непазбежна адбывалася фаналагічна абумоўленая альтэрнацыя *x* → *ш*, напрыклад: *милаха* – *милашка*, *толстуха* – *толстушка*, *сваха* – *свашка*, *пивуха* – *пивнушка* [5, с. 10-11]. Па-трэцяе, у дысертацыі А.А. Пацехінай, хаця і імпліцытна, паказана значнасць марфаналагічных характарыстык для фарміравання ўяўлення аб дыяхранічных словаўтваральных структурах.

І нарэшце, варта адзначыць такі факт, як адпаведнасць палажэнняў дысертацыі А.А. Пацехінай адносна эвалюцыі марфаналагічных характарыстык рускай мовы [5, с. 6-7] тым палажэнням лінгвістычнай навукі, якія характарызуюць эвалюцыю марфаналагічных з’яў у мовах свету ўвогуле. Так, у мовах з выражанымі марфаналагічнымі характарыстыкамі выяўляюцца аднолькавыя прычыны ўзнікнення і аднолькавыя тэндэнцыі развіцця гэтых характарыстык: эканомія вымаўленчых намаганняў і фаналагічная абумоўленасць на этапе фарміравання альтэрнацый, паступовае вызваленне альтэрнацый ад уплыву фаналагічнага кантэксту, фарміраванне іх залежнасці ад разнастайных моўных фактараў нефаналагічнай прыроды і ўдзел у маркіраванні граматычных катэгорый і форм, і нарэшце, згладжванне марфаналагічных чаргаванняў, рэцэсія марфаналагічных прымет, што прыводзіць да спрашчэння граматыкі.

Такім чынам, грунтоўнасць першых дысертацыйных работ па марфаналагічнай праблематыцы і разгалінаванасць іх тэматыкі сведчылі аб тым, што іменна ў канцы 80-х - пачатку 90-х гадоў мінулага стагоддзя марфаналогія знайшла сваё месца ў даследчыцкай парадыгме беларусістыкі і беларускага мовазнаўства.

Літаратура

1. Ворт, Д. Падение редуцированных и беглые гласные в современном русском литературном языке / Д. Ворт // Очерки по русской филологии / Перевод с англ. К.К. Богатырева М.: Индрик, 2006. - С. 96 - 102
2. Гордей, Н.Н. Морфонология служебных частей речи и наречия в белорусском и русском языках: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02; 10.02.01 / Н.Н.Гордей; АН БССР. Ин-т языкознания. – Минск, 1987. – 25 с.
3. Колосова, Т.В. Морфонологические явления и их роль в словообразовательной системе современного английского языка (на материале суффиксальных производных неисконного происхождения):

автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04 / Т.В. Колосова; МГПИИЯ. – Минск, 1990. – 21 с.

4. Марозаў, У.І. Беглыя галосныя ў іменным словазмяненні і словаўтварэнні / У.І. Марозаў // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. – 1982. – №2. – С. 100-106.

5. Потехина, Е.А. Морфонологический статус фонемы [х] и ее альтернантов в древнерусском и современном русском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Е.А. Потехина; БГПИ. – Минск, 1991. – 17 с.

6. Русак, В.П. Морфонология глагола в белорусском языке: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / В.П. Русак; АН БССР. Ин-т языкознания. – Минск, 1990. – 23 с.

Данільчык З. П. (Гродна)

НАЗОЎНЫ І ТВОРНЫ ПРЭДЫКАТЫЎНЫ НАЗОЎНІКАЎ ПРЫ ЗВЯЗЦЫ *БЫЦЬ* У ФОРМЕ ПРОШЛАГА ЧАСУ Ў МОВЕ ТВОРАЎ ЯКУБА КОЛАСА

У лінгвістычнай літаратуры звязка *быць* разглядалася як асобая адзінка мовы, якая выконвае службовую ролю ў сказе. Яна, страчваючы ў гэтай ролі поўнацёнавае лексічнае значэнне, захоўвае толькі фармальныя прыметы дзеяслова (катэгорыі часу, ладу, асобы, ліку), “служыць спосабам, своеасаблівым “мостам” далучэння выказніка да дзейніка” [1, с. 136], арганізоўвае, далучае, уводзіць у структуру сказа прызвясачную частку, якая нясе галоўную інфармацыю.

На матэрыяле твораў Коласа паспрабуем прасачыць асаблівасці ўжывання аўтарам назоўнікаў у прэдыкатыўнай функцыі пры звязцы *быць* у форме прошлага часу. Сказы з гэтай звязкай у творах пісьменніка – пашыраная з’ява.

У прэдыкатыўных канструкцыях са звязкай *быць* у форме прошлага часу Коласам выкарыстоўваюцца ў прызвясачнай частцы назоўнікі ў форме назоўнага (НП) ці творнага (ТП) склонаў, а часам яны ўжываюцца паралельна.

Як сведчыць фактычны матэрыял, НП пры звязцы *быць* у форме прошлага часу ўжываецца:

1. Калі назоўнік у іменнай частцы выказніка выконвае назывную функцыю: называе прозвішча суб’екта думкі: *Зваўся ён Стась, а прозвішча яго было Гуляша* [2, т. IX, с. 634]; *Прозвішча яго было Кандакovich* [2, т. IX, с. 580]. У гэтых сказах ТП немагчымы па той прычыне, што прэдыкатыўны назоўнік выконвае намінацыйную функцыю. Адносіны паміж прэдыкатыўнай прыметай (выказнікам) і яе носьбітам (дзеянікам) патрабуюць выключна прамога склона.

2. Калі выказнік выражаецца назоўнікамі, якія аб’ядноўваюцца агульным значэннем ацэнкі. У апошніх у такой ролі аслабляецца